

בית מורשת משטרת ישראל

משטרה והיסטוריה

גיליון מס' 5
תשפ"ד 2023

All Rights Reserved
Copyright © 2023

כל הזכויות שמורות
© תשפ"ד

אין להקליט, לשכפל, לצלם, לתרגם, לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו
בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני (לרבות צילום והקלטה)
ללא אישור בכתב מאת משטרת ישראל

עורכת: נעמי לבנקרון
עריכה לשונית: דניאלה רפאלי
עריכה ותרגום מאנגלית: גבריאל לני
גרפיקה: סטודיו באטה, אוקסנה קרבצוב

נדפס בישראל
ISSN 2664-2077
Printed in Israel

ועדה אקדמית: טל יונתן-זמיר, אורית רוזין,
ענת שטרן, יגאל שפי

התמונה בשער הקדמי: חוקר מז"פ בזירת פשע, תאריך לא ידוע. באדיבות משפחת שקמוני.

התמונה בשער האחורי: המשמר האזרחי, הג"א, 1941. צילום זולטן קלוגר, אוסף התצלומים של זולטן
קלוגר, ארכיון המדינה.

ביקורת על ספרו של יגאל שפי: "עשן דמע" בארץ-ישראל: נשק כימי נוטל יכולת בתקופת המנדט¹

שלומי שטרית*

"השימוש בנשק כימי לשם השתלטות על המון פרוץ, נותן בידי כוחות הביטחון אמצעי יעיל ביותר הגורם למקסימום של חוסר יכולת זמנית ומינימום של נזק קבוע [...] נשק כימי הוא האמצעי האנושי ביותר שיש בידי כוחות הביטחון להשתלטות על מהומות".²

השימוש באמצעים כימיים לא־קטלניים היה במהלך המאות העשרים והעשרים ואחת, לאחד המאפיינים המובהקים של שיטור הפרות סדר. החל מאמצע שנות העשרים של המאה הקודמת אימצו ארגוני אכיפת חוק, כמו גם יחידות צבא שהועסקו במשימות ביטחון פנים, שימוש בנשק כימי נוטל יכולת לצורך התמודדות עם המון מתפרע. ההבטחה הגלומה באמצעי שכזה, לסייע בפיזור התקהלויות והתפרעויות מבלי לגרום לנזק גופני בלתי הפיך בקרב מי שנחשפו אליו, תרמה לתפוצתו ברחבי העולם.³

כיום, במרבית אירועי הפרות סדר המוניים משתמשים הארגונים האמונים על הסדר הציבורי באמצעים לא־קטלניים שכאלה, בין שמדובר בהתפרעות אוהדים במגרש כדורגל, בהפגנות נגד מדיניות הממשלה, במחאות ציבוריות, או במהומות אלימות בין־עדתית.⁴ העשן האפרפר המיתמר אל על עקב שימוש באמצעים אלה, מסכות המגן על ראשי השוטרים והצעופים העוטפים את פני המפגינים, הפכו לייצוגים מקובלים ונפוצים של

1 יגאל שפי "עשן דמע" בארץ ישראל: נשק כימי נוטל יכולת בתקופת המנדט (2023) (להלן: שפי).
* סנ"צ ד"ר שלומי שטרית הוא ראש מדור היסטוריה ומורשת במשטרת ישראל והיסטוריון המתמחה בחקר תולדות השיטור וביטחון הפנים בארץ ישראל.

2 **אנף ההדרכה: השתלטות על הפרות סדרים ומהומות** חלק א (ארעי) 9 (1949) (אוסף בית מורשת משטרת ישראל).

3 קיימת במחקר ביקורת על ההנחה כי השימוש בגז מדמיע אינו גורם לנזק מתמשך בבני אדם ובבעלי חיים. ראו Jennifer L. Brown, Carey E. Lyons, et. al, *Reevaluating Tear Gas Toxicity and Safety*, 33(6-8) INHALATION TOXICOLOGY 205 (2021).

4 לסקירה היסטורית של התפתחות השימוש בגז מדמיע ברחבי העולם עד לשנת 2015, ראו ANNA FEIGENBAUM, *TEAR GAS: FROM THE BATTLEFIELDS OF WORLD WAR I TO THE STREETS OF TODAY* (2017) (להלן: FEIGENBAUM).

מחאה ציבורית ושל המאמצים לרסנה. ניתן למצוא דימויים אלה, בין היתר, בצילומי עיתונות, בגלריות לאומנות, בסרטים עלילתיים ובגרפטי ברחובות. אין זה מפתיע, אם כן, שהשימוש בגז מדמיע על ידי ארגוני שיטור וכוחות ביטחון הוא נושא הזוכה להתייחסות מחקרית לא מעטה. עיקר המחקרים, בתחום הרפואה, בוחנים את ההשפעות הגופניות של השימוש בגז מדמיע על מי שנחשפו אליו.⁵ משפטנים עוסקים בשאלות בדבר מידת חוקיות השימוש באמצעי,⁶ ואילו חוקרים מתחומי מדעי החברה בוחנים את השימוש בו כאמצעי דיכוי נגד קבוצות המערערות על הסדר החברתי הקיים.⁷ הרושם המתקבל מקריאת המחקרים הוא כי עמדתם העקרונית של החוקרים לגבי סוגיות חברתיות או מדיניות שונות מובילה אותם להתייחס לעצם השימוש בגז מדמיע כדבר שלילי ופסול מיסודו, לא פחות מכל נזק העשוי להיגרם בעטיו. לעומת המחקרים הרבים בתחומי הרפואה, המשפט והחברה, רק היסטוריונים מעטים בחנו את התפתחות השימוש בגז מדמיע לאורך השנים ברחבי העולם. למעט מונוגרפיה אחת בנושא,⁸ עיקר הכתיבה על כך נכללת במחקרים שעניינם לוחמה כימית בכלל, או ככאלה העוסקים בהיבטים של השיטור הקולוניאלי, במיוחד במושבותיה של בריטניה. ספרו החדש של פרופסור יגאל שפי מבקש להרחיב את היריעה על אודות השימוש שעשו, או לא עשו, שלטונות המנדט הבריטי בארץ ישראל בנשק כימי נוטל יכולת. שפי, קצין מודיעין בכיר בדימוס והיסטוריון המתמחה בחקר המודיעין הישראלי ופעילות הצבא הבריטי בארץ ישראל משלהי המאה התשע־עשרה ואילך, מרחיב בספר זה את מחקרו על תקופת המנדט. המחקר בוחן את התפתחות המחשבה והמעשה של הממשלה וכוחות הביטחון בבריטניה ובארץ בנוגע לנשק כימי נוטל יכולת, תוך התייחסות לסוגיות ערכיות, חוקיות, מבצעיות ולוגיסטיות, אשר השפיעו על קבלת ההחלטות ביחס לשימוש בו. הספר ראה אור בהוצאת המחלקה להיסטוריה של צבא ההגנה לישראל, כחלק מאחריותה להדרכת

5 לדוגמה ראו אריק איזנקרפט "היבטים רפואיים של הגז המדמיע CS" הרפואה 142(6), 464 (2003); Hon KL, Leung KKY & Leung AKC, *Health Effects of Tear Gas Exposure in Children, Infants, and Fetuses*, 26(4) HONG KONG MEDICAL JOURNAL 351 (2020); P.A. Huerta, M. Cifuentes, M. González & T. Ugarte-Avilés, *Tear Gas Exposure and its Association with Respiratory Emergencies in Infants and Older Adults During the Social Uprising of 2019 in Chile: An Observational, Longitudinal, Repeated measures Study*, 13(6) BMJ OPEN (2023).

6 ראו למשל Karen J. Pita Loor, *Tear Gas Water Hoses Dispersal Orders: The Fourth Amendment Endorses Brutality in Protest Policing*, 100(3) BOSTON UNIVERSITY LAW REVIEW 817 (2020).

7 לדוגמה ראו Shala Cachelin, *The Suppression and Othering of Black Lives Matter Protests through Tear Gas* 54(6) JOURNAL OF BLACK STUDIES 2 (2023); Jake Silver, *Tear Gas in Orbit: On the Olfactory and the Extraplanetary in Palestine*, 50(1) AMERICAN ETHNOLOGIST 129 (2023).

8 FEIGENBAUM, לעיל ה"ש 4.

גורמים בצה"ל בנושאי קבלת ההחלטות, בניין הכוח, מבצעים צבאיים וביטחון שוטף. פרסום המחקר בידי המחלקה להיסטוריה מעיד על הרלוונטיות שצה"ל מייחס לנושא, ועל תפיסת הצבא את תפקידיו ככוללים מבצעי שיטור והשבת הסדר על כנו. אומנם, צה"ל עוסק בנושאים אלה לכל המאוחר מאז פרוץ האינתיפאדה הראשונה, בדצמבר 1987, אך הכתיבה הצבאית-תורתית עליהם עד כה מעטה.⁹ הספר מחולק לשלושה חלקים מרכזיים, המסודרים באופן כרונולוגי. הראשון בוחן את התפתחות המדיניות הבריטית לגבי שימוש בגז מדמיע, מתום מלחמת העולם הראשונה ועד לתחילת שנות השלושים. פרק זה כולל התייחסות לעמדות השונות בקרב ההנהגה המדינית והצבאית בבריטניה כלפי השימוש בסוגיו השונים, מתאר את האמנות הבין-לאומיות בנושא חומרי לחימה כימיים, שעליהן חתמה בריטניה, ומסכם בתיאור השימוש המצעי שעשו כוחותיה בגז מדמיע במלחמת ההתערבות נגד הצבא האדום ברוסיה.

חלקו השני של הספר בוחן את השימוש בגז מדמיע בזמן המרד הערבי בארץ ישראל, 1936-1939. ביוני 1936, לאחר בקשות חוזרות ונשנות מצד הנציב העליון, נאותה הממשלה בבריטניה לאשר לכווחות הביטחון בארץ את השימוש בגז מדמיע, ואכן שוטרים וחיילים השתמשו בו פעמים מספר. מעניין לציין, כי אף שדרישתו של הנציב העליון הייתה תולדה של ניסיון בהתמודדות עם הפרות סדר אלימות רחבות היקף, כמו אלה שהתרחשו באוגוסט 1929 ("מאורעות תרפ"ט"), באוקטובר 1933 ובאפריל 1936 ("מאורעות תרצ"ו") ולמרות הקפדת מקבלי ההחלטות על כך כי מי שיצוידו באמצעי זה יהיו שוטרים ולא חיילים, השימוש בו היה צבאי, ולא אזרחי. המקורות שמביא שפי מצביעים על שימוש בגז מדמיע לצרכים טקטיים-צבאיים, לדוגמה הוצאת מורדים מתוך מנהרות או מבניינים שבהם התבצרו, או סריקת אזור ובו כוכים ומערות, ולא לצרכים משטרתיים "קלאסיים". כלומר, גם אם שוטר היה זה שהפעיל את האמצעי הכימי, הרי שהוא עשה זאת בפקודתו של איש צבא. נראה גם כי מספר המקרים שבהם השתמשו הבריטים בגז מדמיע במרד הערבי לא היה רב. כן בוחן הספר לעומק את התוכנית, שלא התממשה, לשלב מוקשי גז מדמיע בהגנה על "גדר הצפון", מערכת מכשול קרקעי לאורך גבולותיה הצפוניים והצפון-מזרחיים של הארץ, ששלטונות המנדט הקימו בקיץ 1938.¹⁰

החלק השלישי והאחרון של הספר דן בשימוש שעשו הבריטים בגז מדמיע בזמן המאבק עם היישוב היהודי בארץ ישראל, מפרסום הספר הלבן במאי 1939 ועד לתום המנדט. בתקופה זו השתמשו הבריטים בגז מדמיע באופן נרחב יחסית הן כדי להתגבר

9 דוגמה נוספת הראויה לציון היא החוברת "זרקור" שעניינה לקחי השתלטות על אוניות מעפילים, שפרסמה המחלקה להיסטוריה בעקבות אירוע ה"מרמרה". ראו השתלטות על אוניות המעפילים בשנים 1945-1947 – תלקיט, זרקור 35 (2011).

10 גד קרויזר "הקמת גדר הצפון במרד הערבי ושאלת כישלונה: בחינה מחודשת" קתדרה 120, 201 (2006).

על התנגדות לא־חמושה בעת חיפוש נשק בקיבוצים, והן לצורך השתלטות על אוניות מעפילים. בדומה למרד הערבי, הגז המדמיע כמעט לא שימש לתכליתו המשטרית המקורית, קרי פיזור הפגנות, והופעל בעיקר במבצעים צבאיים, גם אם נגד אוכלוסייה אזרחית.

אף שהספר אינו עב כרס (152 עמודים), הוא בחזקת מעט המחזיק מרובה. הקורא נחשף באמצעותו לכמה סוגיות מרתקות, ובהן כאלה הקשורות לשימוש באמצעי לחימה כימיים בכלל, וגז מדמיע בפרט; לוחמה בהתקוממות; המדיניות הבריטית כלפי ארץ ישראל; תולדות היישוב העברי ומאבקו לעצמאות; ועוד. באמצעות מחקר קפדני ודקדקני של מקורות ארכיוניים בריטיים, מצליח המחבר לשרטט באופן משכנע את תהליכי קבלת ההחלטות בבריטניה, שהובילו לאימוץ השימוש בנשק כימי נוטל יכולת בארץ ישראל. כן מיטיב שפי לתאר את המקרים שבהם הפעילו גז מדמיע, תוך שילוב מקורות ארכיוניים ועדויות של שני הצדדים: הבריטים שהשתמשו בו והיהודים, שהיו המטרה. סגנון הכתיבה ברור והקולח מקל על הקורא להבין את ההתרחשויות ואת עמדתו המחקרית של המחבר, במקרים שבהם הוא מציע את פרשנותו. ניכר גם כי שפי ניגש למחקר ללא דעה קדומה, וכי הוא מותיר את השיפוט הערכי של פעולות המשטרה והצבא הבריטיים לקורא. גישה זו, שלצערנו נדירה כיום במחקר שעניינו שיטור בכלל והשיטור הקולוניאלי בפרט, מקנה משנה תוקף לתיאור ההתרחשויות, כמו גם לתובנות שנובעות ממנו.

סוגיית השימוש בגז מדמיע בארץ ישראל המנדטורית מתגלה כתהליך מורכב, רב־שלבי, שבו כל צעד לכיוון אחד מלווה בשניים לכיוון הנגדי. ההחלטות בנוגע לשימוש באמצעי זה התייחסו לשאלות של מוסר ויחסי ציבור, לא פחות (ואולי אף יותר) מאשר לסוגיות מבצעיות־טקטיות. ככלל, עם הזמן פחתה הרתיעה משימוש בגז מדמיע: בניגוד להפעלתו הנדירה בתקופת המרד הערבי (1936-1939), בשנים 1946-1947 הוא היה לכלי מרכזי ונפוץ בעת השתלטות על אוניות מעפילים.¹¹ לעומת זאת, אחרי נובמבר 1945 הפסיקו הבריטים להשתמש בגז מדמיע במבצעים יבשתיים כמעט לחלוטין, אם בשל שינוי בנסיבות הטקטיות ואם בשל רתיעה מתוצאות אפשריות. מעניין לגלות כי רק לעיתים נדירות השתמשו הבריטים בארץ ישראל בנשק כימי נוטל יכולת למטרתו המקורית – סיום הפגנה פרועה. הסיבה לכך אינה לגמרי ברורה: האם היה זה משום שלא היו הפרות סדר המוניות בתקופה שבה הגז המדמיע היה זמין ומותר לשימוש? האם בגלל הגבלות על אופן השימוש בו? או האם בשל גורם אחר?

11 שפי מונה 16 מקרים של שימוש בגז מדמיע בעת השתלטות על אוניות מעפילים מאוגוסט 1946 ועד לתום המנדט. זאת מתוך 33 אוניות מעפילים שנלכדו באותה התקופה. שפי, לעיל ה"ש 1, בעמ' 155-156.

מחקרו של שפי מציע כמה תובנות, שחלקן מהוות חידוש למתעניינים בתולדות השיטור ובהיסטוריה של ארץ ישראל בעת החדשה. זהו מקרה בוחן מפורט לתחילת השימוש בנשק כימי נוטל יכולת, והעיון בו מלמד על העמדות, השיקולים והלבטים שליוו את התהליך. מאחר שהדיון בנושא אמצעים כימיים לא-קטלניים בשימוש ארגוני ביטחון ואכיפת חוק עודנו נמשך, התובנות שהספר מציע רלוונטיות גם כיום.

תהליך השימוש בגז מדמיע בארץ ישראל מדגים גם כיצד ארגוני ביטחון ושיטור מאמצים טכנולוגיה חדשה. מחקרו של שפי מקיף את כל ההיבטים הרלוונטיים לנושא החל בטיעונים השונים בעד האמצעי החדש ונגדו, דרך סוגיות של מחקר ופיתוח, בחירת האמצעי המתאים, רכש, הדרכה, סוגיות לוגיסטיות, ולבסוף הנחיות לגבי השימוש בו בשדה המערכה ולמידה מהניסיון המבצעי שנרכש. כל זאת, כאשר הרצון לספק פתרון מהיר לאתגרים מבצעיים מציב סד זמנים קשוח.

ההחלטות בנוגע לשימוש בגז מדמיע בארץ ישראל ממחישות גם את המורכבות שמלווה הפעלת יחידות צבא במשימות שיטור ושמירה על הסדר הציבורי. מהמסמכים המצוטטים בספר ניכר כי לעיתים התנגדו מפקדי הצבא לבצע משימות שכאלה, החסרות את ההבחנה החד-משמעית בין אויב לידיד. ניתן להבין חלק מהטיעונים נגד השימוש בגז מדמיע, כמו גם את ההחלטות לגבי האופן שיש להשתמש בו במקרים מסוימים, בהקשר לרתיעה הכללית בפיקוד הצבא מפני משימות שיטור, "סיוע לרשות אזרחית" בלשון התקופה, אף שהדבר אינו נכתב מפורשות.

ההתכתבות בנוגע לסוגיית השימוש בגז מדמיע בארץ ישראל מדגימה עד כמה העסיקה ארץ זו את הדרגים הבכירים ביותר בממשלה ובצבא בבריטניה גופה. שמותיהם של שרים ומפקדים בדרגות בכירות, הנזכרים תדיר במסמכים, במכתבים ובמזכרים, מעידים על העניין הרב שגילו הבריטים בנעשה בארץ, כמו גם על חששם מפני השלכות אפשריות של כל שינוי בשיטות הפעולה הצבאיות או המשטריות בה על האימפריה. ראויים לציון מיוחד ההיסוסים הרבים בנוגע לשימוש בגז מדמיע במרד הערבי, הן לפני מתן האישור לכך והן לאחריו, כמו גם ההגבלות החריפות שהוטלו על אופן השימוש באמצעי זה. שני אלה סותרים את העמדה, הנפוצה במחקר ההיסטורי העדכני על המרד,¹² ולפיה בריטניה דיכאה את ערביי הארץ באלימות רבה וללא כל התחשבות בזכויותיהם החוקיות או בשלומם.¹³

בניגוד להיסטוריונים אחרים, המאמינים שהצגת הרקע לנושא שבו הם עוסקים צריך להתחיל ב"בראשית ברא...," בוחר שפי בגישה ממעיטה, ומגביל את הדיון המקדים לגוף

12 למשל, ראו MATTHEW HUGHES, BRITAIN'S PACIFICATION OF PALESTINE: THE BRITISH ARMY, THE COLONIAL STATE AND THE ARAB REVOLT, 1936-1939 (2019).

13 באופן פרדוקסלי, ניתן להניח כי ההיסוסים לגבי השימוש בגז מדמיע גרמו לכך שכוחות הביטחון ירו אש חיה, במקרים שבהם היו יכולים להשתמש באמצעי לא-קטלני, לו היה ברשותם.

המחקר לנושאים בעלי הקשר מידי לתחום המחקר. צמצום זה עומד בעוכרי החיבור, שכן קורא שאינו בקיא בתולדות השימוש בחומרי לחימה כימיים, שיטור הפרות סדר או סוגיות ביטחון קולוניאליות עשוי להתקשות בהבנת הסוגיות שבהן הוא עוסק. סקירה קצרה של התפתחות אמצעי הלחימה הכימיים, והגז המדמיע בכלל זה, הייתה מסייעת להבין את עמדותיהם של מקבלי ההחלטות והציבור לגבי אמצעים אלה. סקירה היסטורית כזו הייתה עוזרת במיוחד להבין את הגישה הפרדוקסלית לכאורה כלפי הנשק הכימי נוטל היכולת, שביכרה שימוש בכוח קטלני, ירי מנשק חם, על פני אמצעי טכנולוגי שהתיימר להיות לא־מזיק. גם סיפור האופן שבו אומץ השימוש בגז מדמיע על ידי ארגוני אכיפת החוק בארצות הברית בשנות העשרים, בין היתר כתוצאה מניסיונות של שירות הלוחמה הכימית האמריקאי להצדיק את המשך קיומו, היה מרחיב את היריעה ומסביר את העליונות הטכנולוגית האמריקאית בתחום זה, הנזכרת במחקר.¹⁴ לבסוף, בחינה, ולו שטחית, של תפיסת השימוש ב"כוח מזערי" בבריטניה ובמושבותיה הייתה תורמת להבנת השיקולים שהנחו את מקבלי ההחלטות בממשלה, בפיקוד הצבא והמשטרה, או בשטח נושא נוסף הבולט בהיעדרו הוא גישות חברתיות־תרבותיות כלפי השימוש בגז נגד יהודים, ברובם ניצולי שואה, זמן קצר לאחר תום מלחמת העולם השנייה. בינואר 1952, שנים מעטות לאחר התקופה הנחקרת בספרו של שפי, השתמשה משטרת ישראל בגז מדמיע ליד משכן הכנסת, לצורך פיזור מפירי סדר שמחו על הסכם השילומים. למחרת הבליטה כותרת העיתון "חרות" את השימוש ב"גאזים מתוצרת גרמניה", כאמצעי לניגוח פוליטי של ממשלת מפא"י.¹⁵ מעניין לדעת, האם שלטונות המנדט לא חששו כי שימוש בגז, גם לא־קטלני, יספק נשק תעמולתי שכזה לידי היישוב, בתקופה שבה הייתה בריטניה רגישה לדעת הקהל כלפיה, בעיקר בארצות הברית. מסקרנת גם השאלה, האם עשה היישוב שימוש תעמולתי שכזה בנשק שהופנה נגדו.

הספר מסתיים עם תום המנדט, בתיאור השימוש שעשו הכוחות הבריטיים בגז מדמיע על היבשה (בניגוד לשימוש בו במאבק עם מעפילים בלב ים או בנמל) בשנים 1946-1948. דיון מסכם, המרכז את התובנות העולות במחקר ומציע כיוונים להמשך, היה מוסיף לערכו של חיבור זה.

"עשן דמע" הוא מחקר חלוצי בנושא שיטור הפרות סדר בארץ ישראל, נושא שזוכה לראשונה ליחס רציני, מעמיק וחשוב מכך, חסר פניות. נוסף על כך, הספר מהווה תוספת רבת־ערך לספרות העוסקת במדיניות הבריטית כלפי ארץ ישראל בתקופת המנדט, כמו גם זו שעניינה לוחמה אימפריאלית בהתקוממות. ניתן לקוות כי ימצאו חוקרים שימשיכו בדרך שאותה פרץ "עשן דמע" ויבחנו את התמודדותה של משטרת ישראל עם הפרות

14 Feigenbaum, לעיל ה"ש 4.

15 "ממשלת בן גוריון השתמשה בפצצות ובגאזים להשלטת החרפה על עמנו" חרות 9.1.1952, 1.

סדר והפגנות לאורך השנים ובכלל זה השימוש באמצעים נוטלי יכולת. מקרי בוחן אינם חסרים: מהשימוש הראשון בישראל בגז מדמיע בשנת 1949, שבאופן אירוני כוון נגד שוטרים שפוטר¹⁶, דרך הפגנת השילומים ליד הכנסת, מחאת הפנתרים השחורים בשנות השבעים, שתי האינתיפאדות ועוד. אין ספק, כי מחקר היסטורי על אודות סוגיה מבצעית-משטרתית, שלה השלכות חברתיות, מדיניות ופוליטיות רחבות היקף, יסייע ללמידה ולשיפור מקצועי במשטרה, כמו גם להעמקת הידע על החברה בישראל.

16 "נאסרו כל השוטרים המפוטרים שהפגינו" מעריב 11.4.1949, 1.